

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΑ

Η ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΟΥ ΠΕΡΙΜΕΝΕΙ ΕΝΟΣΩ Ο ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΤΑΞΙΔΕΥΕΙ, οι Σταυροφόροι ως απεικονίσεις της ανδροπρέπειας/κινητικότητας, οι συνταξιδιώτες που φεύγουν για να κάνουν τον δικό τους γύρο της Γαλλίας, φιλοξενούμενοι σε κάθε σταθμό από τις «μητέρες» (όρος που αποδίδεται στα πανδοχεία και τους πανδοχείς): η αναπαράσταση του άνδρα που κινείται και της γυναίκας που κρατάει το σπίτι μοιάζει μιν αιώνια εικόνα, όπως υπενθυμίζει η Michelle Perrot.¹ Σήμερα όμως, οι κοινωνικές επιστήμες αντικρούουν αυτή την οπτική της γυναικείας ακινησίας. Ο τίτλος μιας πρόσφατης ημερίδας αρχίζει ως εξής: «Και όμως αυτές κινούνται», προκειμένου να καταπολεμηθούν στερεότυπα που υπάρχουν από την εποχή του Ομήρου.² Όμως, αν και η φράση εκφέρεται σε χρόνο ενεστώτα, η ημερίδα συνένανε κοινωνιολόγους και ιστορικούς. Η εκ νέου ανακάλυψη ενός κινητικού παρελθόντος των γυναικών είναι ένας ιστορικός νεωτερισμός, στον βαθμό που το αποτέλεσμα καινοτόμων ιστοριογραφικών ερωτημάτων επιτρέπει να επανεξετάσουμε την ιστορία των γυναικών και συγχρόνως εκείνη της μετανάστευσης.

Τη μεταναστευτική εργασία τη σκεφτόμαστε στο αρσενικό σε πρώτη φάση. Όμως, ακόμα και αν και στα γαλλικά το άρθρο «le» που προσδιορίζει τη μεταναστευτική εργασία (*le travail immigré*) υποτίθεται ότι είναι γενικό (κάτι που θα αποτελούσε μια γενναιόδωρη ερμηνεία) όπως το αγγλικό *the*, το φαντασιακό σχετικά με το *the immigrant worker* υπήρξε

1. M. Perrot, εισήγηση στο συνέδριο «Et pourtant elles bougent! À propos des mobilités des femmes», ημερίδα MAGE/IRESCO, 8 Ιουνίου 2000· C. M. Truant, *The Rites of Labor, Brotherhoods of Compagnonnage in Old and New Regime France*, Ithaca, Cornell University Press, 1994. Είχα την ευκαιρία να προσεγγίσω αυτές τις ιδέες, που εδώ είναι εντελώς τροποποιημένες και εμβαθυμένες, στο A.-M. Sohn & F. Thélamon (επιμ.), *L'histoire sans les femmes est-elle possible?*, Παρίσι, Perrin, 1998, σ. 129-136.

και παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, εκείνο ενός άνδρα: άνδρας μόνος, νέος, μες στη δύναμη της ηλικίας ή μάλλον της εργασίας (*single, male and lonely*)³. Στο εργοστάσιο, στους αγρούς ή ως οδοκαθαριστής στην πόλη, ο (αρσενικός) μετανάστης εργάτης θεωρήθηκε ως η ενσάρκωση της κινητικότητας της εργασίας τον 20ό αιώνα.

Η ανανέωση των μελετών για τη μετανάστευση, στον απόηχο της νέας κοινωνικής ιστορίας των δεκαετιών του 1970 και του 1980, εγκατέστησε με αποφασιστικότητα την πορεία του σύγχρονου καπιταλισμού και τους βιομηχανικούς μετασχηματισμούς στην καρδιά των ερμηνειών των μεταναστευτικών ροών. Η οικονομική ανάπτυξη δεν θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τους μετανάστες, τόσο σε μια δημογραφικά φτωχή χώρα όπως η Γαλλία όσο και σε μια χώρα σε πλήρη επέκταση όπως οι ΗΠΑ. Οι Πολωνοί και Ιταλοί χωρικοί που ήλθαν στα ορυχεία και στα εργοστάσια στις ΗΠΑ ή στη Γαλλία έγιναν έτσι σχεδόν το αρχέτυπο αυτής της πρώτης εικόνας των σύγχρονων εν κινήσει ανδρών που δραπετεύουν από τη φτώχεια ή την ανεπάρκεια της γης στην πατρίδα τους.⁴ Το βιβλίο-πρόδρομος του Oscar Handlin, *The Uprooted*, αποτύπωνε σωστά το πορτρέτο του, κυριολεκτικά και μεταφορικά, ξεριζωμένου χωρικού μετανάστη, από τη μετακίνησή του σε έναν σύγχρονο, βιομηχανοποιημένο, αλλοτριωτικό κόσμο μέχρι τις μεγάλες γεωργικές του εκτάσεις, δίχως να μιλούμε για τα εργοστάσια. Σε αυτή την ιστορία της αλλοτρίωσης που περιγράφεται από τον Handlin, η μοναξιά είναι ακόμα μεγαλύτερη, αφού οι γυναίκες παίζουν έναν ρόλο εντελώς ελάσσονος σημασίας. Αν και αργότερα ο Michael Piore (*Birds of Passage*) διευρύνει την έννοια της μεταναστευτικής εργασίας για να την τοποθετήσει στο πλαίσιο μιας δευτερεύουσας αγοράς εργασίας, η οποία χαρακτηρίζεται από κακές και επισφαλείς συνθήκες και η οποία προσλαμβάνει επίσης (γηγενείς) γυναίκες και νέους, οι μετανάστες από την

3. M. Chamberlain, «Gender and the Narratives of Migration», *History Workshop Journal*, αρ. 43, άνοιξη 1997, σ. 87-108.

4. Βλ., π.χ., W.I. Thomas & F. Znaniecki, *Le paysan polonais en Europe et en Amérique*, Παρίσι, Nathan, 1998· *Journal of American Ethnic History*, XVI, φθινόπωρο 1996, 1 (που αφορά το προηγούμενο έργο)· O. Handlin, *The Uprooted* [1951], Βοστώνη, Little Brown and Co., 1973· S. Bonnet, *L'homme du fer*, Nancy, 4 τόμοι, 1976-1984· G. Noiriel, *Longwy, immigrés et prolétaires, 1880-1980*, Παρίσι, PUF, 1984· J. Ponty, *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres*, Παρίσι, Sorbonne, 1988.

πλευρά τους αντιπροσωπεύουν σε αυτή την κατασκευή, όπως σε τόσες άλλες, έναν ευρέως ανδρικό κόσμο. Υπό το βλέμμα των πρώτων ιστορικών και οικονομολόγων του νέου πεδίου σπουδών, λοιπόν, οι ξένες μεταναστεύσεις του 19ου και του 20ού αιώνα επιβεβαίωναν την παλιά διχοτομία μεταξύ εν κινήσει ανδρών και στατικών γυναικών.⁵

Πρέπει, επομένως, να ξαναδιαβάσουμε την ιστοριογραφία του μεταναστευτικού πεδίου από μια άλλη οπτική γωνία, αυτή του φύλου. Αυτό επιτρέπει να εξαγάγουμε δύο σημαντικά συμπεράσματα. Καταρχήν, η μορφή της γυναίκας μεταβάλλεται όχι μόνο σύμφωνα με τις ιστορικές περιόδους, αλλά και στο πλαίσιο των ιστοριογραφικών σταθμών και των νεότερων αναγνώσεων. Έπειτα, η υιοθέτηση των νέων αντιλήψεων για τον ρόλο των γυναικών προσφέρει νέες προοπτικές σε ό,τι αφορά το νόημα των μεταναστευτικών φαινομένων. Η εκ νέου ανακάλυψη των γυναικών που κινούνται συνεπάγεται μια εκ νέου ανάγνωση του μεταναστευτικού πεδίου η οποία, με τη σειρά της, τροποποιεί τη σκέψη πάνω στη μετανάστευση.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΠΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Αν μια πρώτη ματιά στις σύγχρονες μεταναστευτικές κινήσεις είναι αποφασιστικά αρσενική, αυτό οφείλεται στο ότι συνδέεται με τα ερωτήματα πάνω στην εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση και τον εκσυγχρονισμό, σημαντικό τρίπτυχο της νέας κοινωνικής ιστορίας των δεκαετιών του 1970 και του 1980. Να μη λησμονούμε ότι η υπενθύμιση του σημαντικού ρόλου των μεταναστών στην ιστορία της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού ήταν ήδη μια «ανακάλυψη». Η κάλυψη αυτής της ιστοριογραφικής σιωπής περνούσε μέσα από μια προβολή του ευρύτερου όρου «μετανάστης». Σε αυτό το σχήμα, ο μεταναστεύων/μετανάστης είναι οικογενειάρχης (ή εν τω γίνεσθαι) ο οποίος φεύγει από τον Παλιό προς τον Νέο Κόσμο, από τους αγρούς προς το εργοστάσιο και ο οποίος περιγράφεται τότε με ηρωικό, τότε με αξιοθρήνητο τρόπο.

5. O. Handlin, *ό.π.* · M.J. Piore, *Birds of Passage, Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge University Press, 1979 · S. Castles & G. Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1973. Βλ. παραπάνω, κεφ. 2 και 3.

Αποδημία και εργασία, αυτές οι δύο έννοιες πηγαίνουν μαζί στην πρώτη γενιά της ιστοριογραφίας της μετανάστευσης, η οποία, παίρνοντας ως αντικείμενο τις μεταναστεύσεις του 19ου αιώνα, θεμελιώθηκε πάνω στην εικόνα δημογραφικά πολυπληθέστερων και οικονομικά σημαντικότερων ανδρών κατά τη μεταναστευτική διαδικασία. Σε όλες τις ιστοριογραφικές εκδοχές και σε όλες τις ιστορικές στατιστικές της στροφής του 20ού αιώνα, οι άνδρες αναχωρούν μαζικότερα και πολύ νωρίτερα από τις γυναίκες. Είτε τοποθετηθούμε στην οπτική των λεγόμενων χωρών υποδοχής είτε σε αυτή των χωρών καταγωγής ή των οικογενειακών οικονομιών, οι άνδρες μεταναστεύοντες/μετανάστες ήταν πάντα καλύτερα πληρωμένοι και περισσότερο αναβαθμισμένοι.

Αυτή η πραγματικότητα και αυτή η αναπαράσταση του άνδρα μετανάστη έχουν τουλάχιστον τρεις συνέπειες στη μελέτη της μετανάστευσης: Πρώτον, πρόκειται για μια ευρέως οικονομική θεώρηση της μετανάστευσης, η οποία ενισχύει τον διαχωρισμό, που αναλύθηκε παραπάνω, ανάμεσα στο οικονομικό και στο πολιτισμικό. Δεύτερον, οι διχοτομίες της σκέψης κατασκευάζονται αρχικά γύρω από αρσενικές μορφές. Αυτή η φαντασιακή απεικόνιση του αποδημήσαντα μας προσφέρει έναν σύγχρονο Οδυσσέα, πότε εξόριστο/καταπιεσμένο, πότε τυχοδιώκτη. Ο σύγχρονος μετανάστης περιγράφεται ως ένας ήρωας που αναχωρεί προς την περιπέτεια κατά τον 19ο αιώνα ή ως το αντικείμενο των κρατικών πολιτικών που κατευθύνουν, όλο και περισσότερο κατά τον 20ό αιώνα, εκεί όπου θέλουν αυτές τις αρσενικές ροές. Δίνουμε περισσότερη προσοχή στα ατομικά πεπρωμένα και τις ατομικές απεικονίσεις ή στην τυραννία του έθνους παρά στις εύκολα αναγνωρίσιμες καταχρήσεις ενός καπιταλιστικού συστήματος ή ενός *padrone* (μικρού αφεντικού). Τρίτον, η απεικόνιση αυτή του άνδρα που κινείται χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη έλλειψη γυναικών.

Δεν πρόκειται ούτε να αρνηθούμε μια κάποια πραγματικότητα σε αυτή την ιστορική μορφή ούτε να ελαχιστοποιήσουμε τη σημασία αυτού που υπήρξε μια ιστοριογραφική στιγμή αναγκαία για την ανάδυση του πεδίου μελέτης της σύγχρονης μετανάστευσης. Απλώς, το τέλος μιας ιστοριογραφικής σιωπής μπορεί να κρύβει μια άλλη.

Έκτοτε, μελέτες ενέκυσαν στο (ιστορικό και ιστοριογραφικό) ζήτημα του ρόλου των γυναικών στο πλαίσιο αυτής της μαζικής κινητικότητας· αποτελούν καρπούς των νέων κοινωνικών κινημάτων και ειδικότερα αυτού των γυναικών, των ερευνητριών που επιθυμούσαν να

κάνουν για τη μεταναστευτική ιστορία αυτό που η νέα εργατική ιστορία έκανε για την ιστορία της εργασίας: να γράψουν την ιστορία από τα κάτω, να ανακαλύψουν ξανά χαμένες φωνές.

Από το 1978 στη Γαλλία, το *Γυναίκες και μετανάστριες*, μια κοινωνιολογική έρευνα-έργο πρόδρομος και πάντοτε επίκαιρο- των Isabel Taboada και Florence Lévy, διερωτάται για τις χριστιανές μετανάστριες από την Ιβηρική Χερσόνησο και τις μουσουλμάνες μετανάστριες από τη Βόρεια Αφρική. Στις ΗΠΑ, η Maxine Schwartz Seller δημοσιεύει στα 1981 το *Immigrant Women*, μια συλλογή κειμένων και μαρτυριών για και από τις υπερατλαντικές μετανάστριες. Το 1984, ένα ειδικό τεύχος του *International Migration Review*, υπό την επιμέλεια της Mirjana Morokvasic, υπογραμμίζει, στον απόηχο του έργου του M. Poirer, ότι τα αποδημητικά πουλιά είναι και γυναίκες. Στρέφοντας το βλέμμα όχι μόνο στις γυναίκες αλλά επίσης στη μικρή βιομηχανία, όπου βρήκαν συχνά αμειβόμενη εργασία, η M. Morokvasic μετατοπίζει διπλά τον προβληματισμό για τη μετανάστευση, η οποία δεν αποδίδεται πλέον μόνο στους άνδρες και στη βαριά βιομηχανία.⁶

Εντούτοις, τα κείμενα για τις γυναίκες μετανάστριες παραμένουν σχετικώς σπάνια στη δεκαετία του 1980, ενώ το πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών διευρύνεται. Σε μια αναλυτική βιβλιογραφία που δημοσιεύτηκε το 1983, ο Louis Taravella διαπιστώνει σχετικά με αυτό: τα κείμενα είναι πολύ λίγα και πρόκειται ως επί το πλείστον για άρθρα παρά για βιβλία· η βιβλιογραφία είναι σε μεγάλο βαθμό περιγραφική και, τέλος, η πλειοψηφία των εργασιών δεν δημοσιεύτηκε παρά μετά το 1974.⁷ Χρονιά σταθμός, σύμφωνα με τον Taravella, για πολλούς λόγους: η επέκταση της οικογενειακής μετανάστευσης από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οδηγεί πράγματι μετανάστριες στην αγορά εργα-

σίας (και ενώπιον της κοινωνιολογικής εξέτασης): η άφιξη στη Γαλλία ειδικά των μουσουλμάνων γυναικών αλλάζει το μοίρασμα των χαρτιών· νέες μεταναστευτικές πολιτικές στρέφονται προς τη διαχείριση του αποθέματος παρά των ροών μεταναστών· *last but not least*, το γυναικείο κίνημα παρέχει μια νέα θεώρηση πάνω στο θέμα.

Τι αλλαγή προοπτικής λίγα χρόνια αργότερα στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού! Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία που καταρτίστηκε στο Κεμπέκ το 1985 «η έρευνα για την κατάσταση των γυναικών μεταναστριών στο Κεμπέκ είναι σε πλήρη άνθηση»⁸ η βιβλιογραφία δεν είναι μεγαλύτερη, αλλά είναι πλουσιότερη και ο τόνος είναι αποφασιστικά αισιόδοξος σε σχέση με το πεδίο της έρευνας. Ομοίως, ο Francesco Cordasco δημοσιεύει μια σημαντική βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα το 1985, και το 1989 η Donna Gabbacia αφιερώνει αποκλειστικά στις μετανάστριες στις ΗΠΑ μια ενδεικτική βιβλιογραφία 281 σελίδων και 2086 καταχωρίσεων.⁹ Οι μελέτες επιταχύνονται στο εξής στις δύο πλευρές του Ατλαντικού.

Παρ' όλα αυτά, η ιστορία των γυναικών, στην προκειμένη περίπτωση των μεταναστριών, δεν συμπίπτει πάντοτε με μια ιστοριογραφική ενσωμάτωση, ακόμα και στις ΗΠΑ. Η D. Gabbacia συγκεντρώνει τη διεπιστημονική της βιβλιογραφία σαφώς για να καταπολεμήσει «αποκλίνοντα ερευνητικά προγράμματα και παραδείγματα και εξειδικευμένες ορολογίες [οι οποίες] διχάζουν βαθιά τους ιστορικούς»¹⁰. Παρατηρεί την περιθωριακή θέση των μεταναστριών στα δύο -διαχωρισμένα- πεδία, δηλαδή τόσο στις γυναικείες όσο και στις μεταναστευτικές σπουδές. Και όταν οι γυναίκες μελετώνται στο πλαίσιο της μετανά-

6. I. Taboada-Léonetti & F. Lévy, *Femmes et immigrées. L'immigration des femmes immigrées en France*, Παρίσι, Documentation Française, 1978· M. Schwartz Seller (επιμ.), *Immigrant Women*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 1981· E. Ewen, *Immigrant Women in the Land of Dollars. Life and Culture on the Lower East Side, 1890-1925*, Νέα Υόρκη, Monthly Review Press, 1985· *International Migration Review*, XVIII, χειμώνας 1984, 4· M. Morokvasic, «Birds of Passage are also Women...», στο *ίδιο*, σ. 886-907 και «La migration des femmes, Le cas des femmes yougoslaves», *Migrants-formation*, αρ. 9, Μάρτιος-Απρίλιος 1975, σ. 1D-12D.

7. L. Taravella, *Les femmes migrantes, bibliographie analytique internationale (1965-1982)*, Παρίσι, L'Harmattan, 1984.

8. M. Poirier, «Les femmes immigrées au Québec. Bibliographie annotée», Gouvernement du Québec, 1985. Πρβλ. M. Labelle, G. Turcotte, M. Kempeneers & D. Meintel, *Histoire d'immigrées, Itinéraires d'ouvrières colombiennes, grecques, haïtiennes et portugaises de Montréal*, Montréal, Boréal, 1987.

9. F. Cordasco, *The Immigrant Woman in North America*, Metuchen, Scarecrow Press, 1985· D. Gabaccia, *Immigrant Women in the United States, a Selectively Annotated Multidisciplinary Bibliography*, Westport (Conn.), Greenwood, 1989. Βλ. επίσης D. Weatherford, *Foreign and Female, Immigrant Women in America, 1840-1930*, Νέα Υόρκη, Shocken, 1986· και την πολύ χρήσιμη συλλογή του G. E. Pozzetta (επιμ.), *Ethnicity and Gender, The Immigrant Woman*, Νέα Υόρκη, Garland, 1991.

10. D. Gabaccia, *Immigrant Women... Bibliography: και From the Other Side, Women, Gender and Immigrant Life in the U.S., 1820-1990*, Bloomington, Indiana University Press, 1994.

στευσης, αυτό γίνεται από τη σκοπιά της οικογένειας, προσέγγιση που αμφισβητήθηκε από τις φεμινιστικές κριτικές εν γένει για την πατριαρχία και την έννοια της οικογενειακής μονάδας ως μόνης κατάλληλης κατηγορίας έρευνας. Ως τη δεκαετία του 1980, σε αυτούς που λυπούνται επειδή η ιστορία της μετανάστευσης ήταν τόσο λίγο ενσωματωμένη στη γενική αμερικανική ιστορία προστίθενται εκείνοι και εκείνες που διαπιστώνουν ότι η ιστορία των γυναικών στη μετανάστευση είναι ακόμα λιγότερη γνωστή. Αυτή η κατάσταση διορθώθηκε μερικώς εδώ και μια δεκαετία.¹¹

Ως έναν βαθμό, οι γυναίκες που συμμετέχουν στη μεταναστευτική διαδικασία βγαίνουν από τη σιωπή. Η «ανακάλυψη» των μεταναστριών του σήμερα και του χθες προχωρεί. Ωστόσο, δεν πρόκειται απλώς να διαπιστώνουμε την παρουσία τους. Αυτή προϋποθέτει έναν διπλό στοχασμό αφενός σχετικά με τις μεταβαλλόμενες μορφές των στάσιμων και των εν κινήσει γυναικών και αφετέρου σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι εν κινήσει γυναίκες μεταβάλλουν τις αντιλήψεις μας για την ίδια την κινητικότητα. Η ανάδυση των γυναικών στη σκηνή που αναπτύσσεται στα πλαίσια του μεταναστευτικού πεδίου είναι το αποτέλεσμα μιας νέας ιστοριογραφίας, η οποία συνελπάζεται με τη σειρά της ένα ξαναγράψιμο της ιστορίας των γυναικών και των μεταναστεύσεων.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Πώς, λοιπόν, να αντιληφθούμε τις γυναίκες στα πλαίσια αυτού του ερμηνευτικού συστήματος; Είναι όλες «μητέρες οικογενειών, αδρανείς και αναλφάβητες», όπως είχε την τάση να τις αναπαριστά η εικονογραφία της μετανάστευσης;¹² Χρειάστηκε μια νέα ιστοριογραφική στροφή για να αναλυθούν οι γυναίκες στο πλαίσιο της μεταναστευτικής διαδικασίας, όμως μπορούμε να πούμε ότι μια ορισμένη ιστοριογραφική στράτευση γνώρισε στη συνέχεια τον δικό της κύκλο ανάπτυξης. Πρό-

11. D. Gabaccia, «Immigrant Women: Nowhere at Home?», *Journal of American Ethnic History*, X, καλοκαίρι 1991, σ. 61-87· βλ. και παραπάνω, κεφ. 2.

12. Βλ., π.χ., την απάντηση σε αυτό το ερώτημα στο I. Taboada-Léonetti & F. Lévy, *Femmes et immigrées*, κυρίως σ. 250.

κειται, πρώτα από όλα, για τη μεταφορά των γυναικών στο προσκήνιο: είναι η περίοδος ανακάλυψης· παρακολουθούμε στη συνέχεια μια διαφοροποίηση σε ό,τι αφορά τις γυναικείες μορφές που συνδέονται με τη μετανάστευση.

Θέτοντας το ζήτημα της παρουσίας των γυναικών, ανακαλύπτουμε μια νέα χρονολόγηση της μετανάστευσης. Οι γυναίκες μεταναστεύουν, όπως και οι άνδρες, από τον 19ο αιώνα. Όμως η γυναικεία μετανάστευση εμφανίζεται δυναμικά τον 20ό αιώνα, χάρη στις κρατικές και τις οικονομικές πολιτικές. Άπαξ και καλύφθηκαν οι ανάγκες της πρώτης και της δεύτερης εκβιομηχάνισης, όλα τα κράτη είχαν την τάση να σταματήσουν τη μετανάστευση, η οποία εννοούνταν ως ανδρική και εργατική, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο σε μια θηλυκοποίηση των ροών μέσω της οικογενειακής συνένωσης. Οι γυναίκες, λοιπόν, μεταβάλλουν τη φύση της μετανάστευσης. Αυτό το φαινόμενο εμφανίζεται από τη δεκαετία του 1930 στις ΗΠΑ, όταν οι ποσοστώσεις της δεκαετίας του 1920 περιορίζουν δραστικά την είσοδο μεταναστών με προέλευση από τη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη. Ομοίως στη Γαλλία, η πιο καθυστερημένη διακοπή της μετανάστευσης, μετά την κρίση του 1973, ακολουθείται παραδόξως από μια αύξηση της... γυναικείας μετανάστευσης.

Έτσι, αν και μπορούμε να εντοπίσουμε μια δημογραφική θηλυκοποίηση των μεταναστευτικών ροών, η ιστοριογραφία μοιάζει να καθυστερεί κατά ένα κύμα τουλάχιστον. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στις ΗΠΑ. Η διαπίστωση της θηλυκοποίησης της αμερικανικής μετανάστευσης της δεκαετίας του 1930 θα γίνει σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε το... 1984.¹³ Η καθυστέρηση μεταξύ ιστορίας και ιστοριογραφίας θα είναι μικρότερη στη Γαλλία, αν δεχτούμε το 1974 ως χρονολογία σταθμό σύμφωνα με την πρόταση του L. Taravella. Πράγματι, και στις δύο περιπτώσεις, η ημερομηνία-κλειδί δεν είναι τόσο αυτή κατά την οποία συντελείται η γυναικεία/ανδρική αναστροφή των ιστορικών ροών όσο το ιστοριογραφικό άλμα των δεκαετιών του 1970 και του 1980, που επιτρέπει μια συνειδητοποίηση της ιστορίας των γυναικών και του ρόλου των διαφορών του φύλου στην ιστορία της μετανάστευσης.

13. M. F. Houston, R. G. Kramer & J. M. Barrett, «Female Predominance of Immigration to the United States since 1930. A First Look», *International Migration Review*, XVIII, χειμώνας 1984, 4, σ. 908-963.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΑΣ

Η «ανακάλυψη» των γυναικών στη μεταναστευτική διαδικασία δεν οδηγεί ωστόσο σε μια μονοσήμαντη ερμηνεία του ρόλου των γυναικών ούτε ανατρέπει αυτόματα τις μορφές της Πηνελόπης και του Οδυσσέα. Αναβαθμίζει μάλλον την εικόνα αυτών που μένουν, καθώς διερωτάται για την τύχη αυτών που κινούνται.

Τι ισχύει για τις γυναίκες, που στην πλειοψηφία τους, σε πρώτη φάση, κρατούν το σπίτι όσο οι άνδρες δοκιμάζουν την τύχη τους; Αν και αρχικά θεωρήθηκαν αδρανείς σε σχέση με τους «εν κινήσει» άνδρες, μια νέα θεώρηση θέτει το περίγραμμα για μια πληρέστερη κατανόηση του –ακόμα και στατικού– ρόλου τους στο πλαίσιο της μεταναστευτικής διαδικασίας. Αυτές είναι που επιτρέπουν την αναχώρηση των ανδρών. Αναλαμβάνοντας τη δουλειά στην πατρίδα, συνεχίζοντας να δουλεύουν στους αγρούς ή να κρατούν ένα μαγαζάκι, οι γυναίκες που μένουν αναλαμβάνουν συχνά «ανδρικούς ρόλους» για πολλούς μήνες, αν όχι για χρόνια, αναμένοντας την υποθετική επιστροφή των συζύγων τους. Υπογραμμίζοντας τη δραστηριότητα αυτών που μένουν πίσω, διαψεύδουμε την καθαρά παθητική άποψη για τον ρόλο τους.¹⁴

Όμως, παρομοίως, η κατάσταση της γυναίκας που μένει πίσω δεν είναι κάποιες φορές παρά προσωρινή. Δεύτερο σενάριο, λοιπόν, αυτό των παντρεμένων γυναικών, δεμένων με τις οικογενειακές υποχρεώσεις, που φεύγουν μάλλον για να ακολουθήσουν τους συζύγους τους παρά επειδή το θέλουν οι ίδιες. Ωστόσο, αν και θεωρούνταν συχνά απλές «ακόλουθοι», είδαν και αυτές την εικόνα τους να μεταμορφώνεται από την πρόσφατη ιστοριογραφία. Οι μετανάστριες έγιναν, με τη σειρά τους και κατά το παράδειγμα των ανδρών, οι ηρωίδες του δρόμου και των κυμάτων, οι οποίες διασχίζουν επικίνδυνα σύνορα με παιδιά στα φουστάνια τους και με σαμβάρια ή στρώματα για αποσκευές.

Μια τρίτη μορφή γυναίκας έρχεται να συναντήσει εκείνες των γυναικών που «μένουν» ή αυτών που «ακολουθούν». Η οικογενειακή συνένωση δεν είναι η μόνη που εξηγεί την κινητικότητα των γυναικών, οι οποίες με βάση αυτά τα σχήματα είναι αναγκαστικά παντρεμένες. Οι αναχωρήσεις μόνων γυναικών είναι ήδη τον 19ο αιώνα περισσότερες

από όσο συχνά πιστεύαμε.¹⁵ Αν και η πλειοψηφία φεύγει πράγματι για να συναντήσει συζύγους και συγγενείς, άλλες φεύγουν για να δοκιμάσουν την τύχη τους, για να εγκαταλείψουν τον σύζυγό τους ή... για να βρουν έναν. Όπως εκείνη η Φιλανδή στον Καναδά, στις αρχές του 20ού αιώνα, που γράφει δύο γράμματα στην πατρίδα, το ένα στον φίλο της για να τον αποθαρρύνει να μεταναστεύσει περιγράφοντας τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν στην αγορά εργασίας, το άλλο στην καλύτερή της φίλη για να την ενθαρρύνει να έρθει να δει τις πεδιάδες του Νέου Κόσμου... και τα πολυάριθμα αγόρια.¹⁶ Όπως επίσης εκείνες οι Ιρλανδές που, αφού η «γαμήλια αγορά» στην πατρίδα βγήκε εκτός ισορροπίας λόγω της μαζικής αποδημίας των ανδρών, αποχώρησαν για να βρουν εργασία ή να δοκιμάσουν την τύχη τους όσον αφορά την εύρεση συζύγου αλλού.¹⁷ Ακολουθώντας έτσι μια πρακτική ήδη γνωστή στη χώρα προέλευσης, στην Ιρλανδία όπως και αλλού: στην πραγματικότητα, η μετανάστευση των κοριτσιών από την ύπαιθρο προς την πόλη, προς τις οικιακές υπηρεσίες και τελικά τον γάμο δεν είναι νέο φαινόμενο.¹⁸ Όμως αυτή η εικόνα ανακαλύφθηκε ξανά μαζί με εκείνη της μετανάστριας μεγάλων αποστάσεων.

Επομένως, πέρα από την ανακάλυψη της γυναίκας που κινείται, οι μορφές είναι πολλαπλές. Ο ρόλος των γυναικών επανεκτιμήθηκε, τόσο γι' αυτές που μένουν πίσω όσο και γι' αυτές που «ακολουθούν» ή φεύ-

15. C. Dauphin, «Femmes seules,» στο G. Fraisse & M. Perrot (επιμ.), *Histoire des femmes*, τόμ. 4: *Le XIXe siècle*, Παρίσι, Plon, 1991, σ. 445-459· Ch. Macdonald, *A Woman of Good Character, Single Women as Immigrant Settlers in 19th Century New Zealand*, Wellington, Bridget Williams Books, 1990· M. Vicinus, *Independent Women, Work and Community for Single Women, 1850-1920*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1985.

16. V. Lindström-Best, *Defiant Sisters. A Social History of Finnish Immigrant Women in Canada*, Toronto, Multicultural History Society of Ontario, 1988.

17. Οι Ιρλανδές είναι οι μόνες που κατά τον 19ο αιώνα ξεπερνούν σε αριθμό τους άνδρες συμπατριώτες τους. H.R. Diner, *Erin's Daughters in America, Irish Immigrant Women in the Nineteenth Century*, Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 1983· P. O'Sullivan (επιμ.), *Irish Women and Irish Migration*, Λονδίνο, Leicester, University Press, 1995.

18. C. Harzig (επιμ.), *Peasant Maids, City Women, From the European Countryside to Urban America*, Ithaca, Cornell University Press, 1997· L. P. Moch, *Moving Europeans, Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington, Indiana University Press, 1992· M. Perrot, «Le genre de la ville», *Les femmes ou les silences de l'Histoire*, Παρίσι, Flammarion,

γουν μόνες. Ούτε οι μεν ούτε οι δε είναι παθητικές· η εικόνα της στασιμότητας των γυναικών κλονίζεται σοβαρά.

ΜΕΤΑΞΥ ΠΕΣΙΜΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΠΤΙΜΙΣΜΟΥ

Η εικόνα της γυναίκας μετανάστριας μοιάζει ωστόσο μοιρασμένη ανάμεσα σε δύο τρόπους ανάλυσης. Όπως ακριβώς την περίοδο σιωπής ακολούθησε εκείνη της ανακάλυψης, οι πεσιμιστικές και οι οπτιμιστικές προσεγγίσεις αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές ιστοριογραφικές στιγμές.

Το βίωμα της γυναίκας μετανάστριας παραμένει αμφίσημο. Η ανακάλυψη της μετανάστριας συμβαδίζει με την καταγγελία της κατάστασης στην οποία βρίσκεται. Μια συγχρόνως ανθρωπολογική και επιστημολογική διαπίστωση υπογραμμίζει το διπλό στίγμα της γυναίκας μετανάστριας. Την ίδια στιγμή, η κοινωνιολογική παρατήρηση εντοπίζει μια διπλή διάκριση, της οποίας αντικείμενο είναι η ξεριζωμένη γυναίκα. Κατά βάθος, η γυναίκα και η μετανάστρια αποτελούν έναν αντικατοπτρισμό. Η παντρεμένη γυναίκα, όπως ο ξένος, είναι ξεριζωμένη· εξαιτίας αυτού του εξαναγκασμού, οφείλει να δεχτεί τα πεθερικά της. Όμως ο ξένος και η γυναίκα μοιάζουν σε περισσότερα από ένα πράγματα: και οι δύο «εργαλειοποιούνται» στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και, όπως παρατηρεί ο Sayad:

«[...] κατά το παράδειγμα των γυναικών που ήταν από την όλη τους παιδεία προετοιμασμένες [...] να φύγουν στα ξένα [...] οι μετανάστες γίνονται αντιληπτοί ως προορισμένοι, και αυτοί, να απουσιάζουν από την πατρίδα, τους [...] να ζουν, να κατοικούν, να εργάζονται, να τεκνοποιούν κ.λπ. στη χώρα των άλλων για τους άλλους».¹⁹

Και προσθέτει ο Denys Cuche: «Αν η γυναίκα είναι ήδη το αρχέτυπο του ανησυχητικού ξένου, καταλαβαίνουμε ότι η ξένη γυναίκα προκαλεί ακόμα μεγαλύτερη ανησυχία».²⁰

19. A. Sayad, «Santé et équilibre social chez les immigrés», *Psychologie médicale*, XIII, 1981, 11, σ. 1754, αναφέρεται στο D. Cuche, «La femme étrangère ou l'altérité redoublée», εισαγωγή, *Flora Tristan. Nécessité de faire un bon accueil aux femmes étrangères* [1835], Παρίσι, L'Harmattan, 1988, σ. 39.

20. D. Cuche, *ό.π.*, σ. 34.

Οι ξένες μετανάστριες είναι στην περίπτωση αυτή θύματα τόσο της εκβιομηχάνισης και της οικονομικής και πολιτισμικής αλλοτρίωσης όσο και της ίδιας της θέσης της γυναίκας. Πράγματι, εξόριστες πρώτα λόγω του εξαναγκασμού της εξωγαμίας και στη συνέχεια εξαιτίας της αποδημίας, οι μετανάστριες υφίστανται συχνά κοινωνική και πολιτισμική απομόνωση, όπου η άγνοια της γλώσσας ενισχύει την αναδίπλωση στην παραδοσιακή κουλτούρα, ενώ η όλη κατάσταση επιβαρύνεται από συγκρούσεις γενεών στους κόλπους των οικογενειών. Ξεριζωμένες μητέρες, καρφωμένες στις οικογένειές τους αλλά που τραβολογούνται μεταξύ συζύγων και παιδιών, τραντάζονται και αυτές, με τον τρόπο τους, από τα μεταφορικής σημασίας κύματα του ταξιδιού.

Το ζήτημα της γυναίκας μετανάστριας θέτει προβλήματα στην εννοιολόγηση των δύο μερών του όρου. Τι το ιδιαίτερο υπάρχει για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες; Πώς το μεταναστευτικό φαινόμενο μεταβάλλει τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων; Ιδίως, ανάμεσα στο φύλο και την εθνότητα, τι προέχει για την ερμηνεία της κατάστασης της μετανάστριας; Η θέση της ως γυναίκας ή ως μετανάστριας, το ότι αποτελεί μέλος μιας κοινωνικής τάξης ή ένας συνδυασμός αυτών των παραγόντων;²¹ Μερικές φορές θεωρούμε ότι δεν πρέπει να μελετούμε τις μετανάστριες χωριστά. Στις έρευνες (όπως στη ζωή) η εστίαση στον παράγοντα μετανάστευση μπορεί να αποκρύψει αυτό που αποτελεί ίσως, κατά βάθος, τη μοίρα όλων των γυναικών.²² Μερικές φορές ισχυριζόμαστε ότι οι συνθήκες ζωής των μεταναστριών είναι αντιπροσωπευτικές των συνθηκών ζωής των μεταναστών γενικά: αντίξοες συνθήκες εργασίας, διακρίσεις, γλωσσικές δυσκολίες.²³

Παρ' όλα αυτά, η ιστορία των γυναικών και των μεταναστριών, κατά το παράδειγμα των νέων ιστοριογραφικών τάσεων, εξελίσσεται. Δίνεται έμφαση στο υποκείμενο και στη βούλησή του, που έρχεται αντι-

21. L. Beneria & M. Roldán, *The Crossroads of Class and Gender*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1987.

22. R. Ng, «Constituting Ethnic Phenomena, An Account from the Perspective of Immigrant Women», *Canadian Ethnic Studies*, XIII, 1981, 1, σ. 97-108.

23. M. Morokvasic, «La migration des femmes», *Migrants-formation*, και «Women in Migration, Beyond the Reductionist Outlook», στο A. Phizacklea (επιμ.), *One Way Ticket, Migration and Female Labour*, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1983, σ. 13-31.

μέτωπη με τις εξωτερικές αντιξοότητες ή τους εξαναγκασμούς των δομών. Από τον πεσιμισμό περνούμε σε έναν αναλυτικό οπτιμισμό, από την αγανάκτηση για τη συσσωρευμένη καταπίεση που υφίστανται σε μια εκ νέου ανακάλυψη της ιδιαίτερης γυναικείας δράσης. Από αντικείμενα της ιστορίας οι τελευταίες έγιναν υποκείμενα της δικής τους ιστορίας. Ταλαντευόμενες από τα κύματα σε πρώτη φάση, οι μετανάστριες διευθύνουν τον κόσμο τους και επινοούν νέες διαδρομές. Δείχνοντας τον τρόπο με τον οποίο η αποδημία μπόρεσε να είναι ηθελμένη φυγή μακριά από ασφυκτικές παραδόσεις, ορισμένες μελέτες υπογραμμίζουν πλέον την ιδιαίτερη αποφασιστικότητα των γυναικών. Έτσι η εικόνα των γυναικών μεταναστριών μεταλλάσσεται: αν και ορισμένα έργα καταγγέλλουν τη μοίρα των έγκλειστων γυναικών σε αυτό που η Annie Phizacklea ονομάζει «ιεραρχία του ευάλωτου», άλλα εμφανίζονται απαισιόδοξα για τις ιστορικές δυσκολίες αυτο-οργάνωσης των γυναικών και συγχρόνως αισιόδοξα σε ό,τι αφορά την έκφραση των διεκδικήσεών τους (Alice Kessler-Harris): άλλες πιο πρόσφατες έρευνες, τέλος, τονίζουν το μοντέλο της «αδελφότητας» που εφαρμόζουν οι μετανάστριες στα εργαστήρια και στα εργοστάσια.²⁴

Η θεματική της εξάρτησης παραχωρεί τη θέση της σε εκείνη της ανεξαρτησίας, και δη της χειραφέτησης. Εδώ, επίσης, δύο αντιφατικά μοντέλα ήρθαν στο φως: αυτό της αναδιπλωμένης σωματικά (στο σπίτι) και πολιτισμικά (αγιστρωμένης στις παραδόσεις της πατρίδας) μετανάστριας· το άλλο, πιο πρόσφατο, της οικογενειακής, πολιτισμικής, κοινωνικής χειραφέτησης που βιώνεται χάρη στη διάβαση των συνόρων. Στη μια περίπτωση, η αρχική κινητικότητα γεννά μια νέα μόνιμη εγκατάσταση· στην άλλη, προκαλεί ένα ευρύτερο άνοιγμα. Η εικόνα της χειραφέτησης φέρνει σε πρώτο πλάνο την Εβραία γυναίκα που βγάζει την παραδοσιακή της περούκα, πριν ακόμη το πλοίο της προσδέσει στο Ellis Island ή εκείνη που εισέρχεται στο πανεπιστήμιο του

24. Στο ίδιο, σ. 108· A. Phizacklea (επιμ.), *Unpacking the Fashion Industry*, Λονδίνο, Routledge, 1990· A. Kessler-Harris, «Organizing the Unorganizable, Three Jewish Women and Their Union», στο M. Cantor & B. Laurie (επιμ.), *Class, Sex, and the Woman Worker*, Westport (Conn.), Greenwood Press, 1977, σ. 144-165· S. Glenn, *Daughters of the Shovel, Life and Labor in the Immigrant Generation*, Ithaca, Cornell University Press, 1990. Βλ. επίσης F. Thébaud, *Écrire l'histoire des femmes*, 2η έκδ., Fontenay-aux-Roses, ENS, 1998, σ. 78-80.

Παρισιού. Μελετούμε την περίπτωση των γυναικών από την Πορτογαλία που γοητεύονται από νέες συμπεριφορές, εκείνων από τη Γιουγκοσλαβία ή από την Αρμενία που ανοίγουν τα δικά τους εργαστήρια ετοιμών ενδυμάτων στο Παρίσι, και, τέλος, των μεταναστριών της δεύτερης γενιάς από το Μαγκρέμπ.²⁵ Οι μεν επιφέρουν πολιτισμικές και οικονομικές μεταβολές στο περιβάλλον τους με το μαλακό, οι δε προξενούν ρήξεις στα χνάρια των δικών τους μεταμορφώσεων. Βρισκόμαστε απέναντι σε νέες μορφές, τόσο ιστορικές όσο ιστοριογραφικές.

Αν και η μετατόπιση της οπτικής είναι ευεργετική, δεν μπορούμε να επιμείνουμε πολύ στο γεγονός ότι πρόκειται για μια στροφή τόσο ιστοριογραφική όσο και ιστορική. Αν αναζητήσουμε τη νέα γυναίκα μετανάστρια, τη βρίσκουμε. Ωστόσο, ένας δισταγμός παραμένει. Με την εκ νέου ανακάλυψη των ιδιαίτερων φωνών και δραστηριοτήτων των αλλοτινών θυμάτων, μήπως περάσαμε από έναν υπερβολικά μαύρο πεσιμισμό σε έναν μερικές φορές υπερβολικά ροζ οπτιμισμό; Στην πολλαπλότητα των οπτικών, η αποφασιστικότητα των πρωταγωνιστριών δεν πρέπει να συγκαλύψει τις διακρίσεις που εμμένουν. Η καινοτόμα ιστοριογραφική ματιά οφείλει να είναι ένα αναγκαίο συμπλήρωμα στην κατανόηση, ένα κύμα που επικαλύπτει τις προγενέστερες συνεισφορές, χωρίς όμως να τις ξεχνά.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΙΚΙΣΗΣ

Η εικόνα της γυναίκας (μετανάστριας) έχει αλλάξει. Τι απορρέει από τη γενική αναπαράσταση της μετανάστευσης; Αν οι πολλαπλές μορφές

25. N. L. Green, «L'émigration comme émancipation, Les femmes juives d'Europe de l'Est à Paris, 1881-1914», *Pluriel*, αρ. 27, 1981, σ. 51-59, και «La femmes juive, formation et transformations», στο G. Fraisse & M. Perrot (επιμ.), *ό.π.*, σ. 215-299· F. Levi, «L'évolution des femmes immigrées à Paris et dans la banlieue parisienne», *L'Année sociologique*, XXVI, 1975, σ. 153-177· M. Morokvasic, «Les femmes yougoslaves en France et en RFA», *Hommes et Migrations*, αρ. 915, 15 Νοεμβρίου 1976, σ. 4-17· N. Guénif Souilamas, *Des beurettes aux descendantes d'immigrants nord-africains*, Παρίσι, Grasset/Le Monde, 1999· I. Taboada-Léonetti & F. Lévy, *ό.π.*, σ. 257-259· S. Tasmadjian, «Les Arméniens à Issy-les-Moulineaux, Les dessous de la mode», στο N. L. Green κ.ά., «Les rapports habitat/travail dans l'industrie de l'habillement à Paris et dans sa banlieue», (έκθεση), Ministère de l'Équipement, du Logement, de l'Aménagement du territoire et des Transports (MELATTE), 1998.

της μετανάστριας συμμετέχουν σε μια νέα ιστορία των γυναικών και στη νέα ιστοριογραφία επί του θέματος, σε ποιον βαθμό ρίχνουν νέο φως όχι μόνο στην ιστορία των απόμων αλλά και ευρύτερα σε εκείνη της μετανάστευσης; Πώς η αναγνώριση του ρόλου των γυναικών σε ό,τι αφορά τις μεταναστευτικές ροές ανατρέπει τις έννοιες εν γένει;

Ο στοχασμός για τη μετανάστρια ενέχει τελικά νέους δρόμους για τον προβληματισμό σχετικά με τις ανθρώπινες μετακινήσεις. Έτσι, η ενσωμάτωση των γυναικών στην ιστορία της μετανάστευσης παραπέμπει στα ερωτήματα που αφορούν την ενσωμάτωση έτσι απλά. Δηλαδή την παρουσία γυναικών. Η δημογραφική όσο και ιστοριογραφική επανεξισορρόπηση συναντά μέσα από τα μεταναστευτικά κύματα το ζήτημα της εποίκησης.

Καταρχάς, η «θηλυκοποίηση» του μεταναστευτικού πεδίου ρίχνει νέο φως στις παλιές συζητήσεις που αφορούσαν την αφομοίωση. Οι γυναίκες βρίσκονται στην καρδιά αυτής της προβληματικής – ενσωμάτωση, ένταξη σε κοινωνικοοικονομικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό κ.λπ. επίπεδο. Με λίγο ως πολύ ρητό τρόπο, η εννοιολόγηση της αφομοίωσης κατασκευάζεται συχνά διαφορετικά, ανάλογα με το φύλο. Όπως στην κοινωνία εν γένει, οι μετανάστριες αντιπροσωπεύουν τους θεματοφύλακες της παράδοσης, ενώ οι άνδρες μετανάστες συμβολίζουν την πορεία προς τον εκσυγχρονισμό. Η ανδρική κατασκευή της εκβιομηχάνισης συμβαδίζει με μια αναπαράσταση της εργασίας του άνδρα-αποδημήσαντα/μετανάστη, η οποία κρατά τις μετανάστριες εκτός της (συμβάλλουσας στην ενσωμάτωση) αγοράς εργασίας.²⁶ Είτε ακολούθησε τον άνδρα είτε μετανάστευσε με τη δική της θέληση, η γυναίκα, ακόμα και μετανάστρια, που κρατά το παραδοσιακό σπίτι αντιπροσωπεύει την εμβληματική μορφή μιας τριπλής αντίθεσης: άνδρας/γυναίκα, εργασία/σπίτι, νεωτερικότητα/παράδοση. Η μετανάστρια λοιπόν γίνεται καταρχήν αντιληπτή ως ένας κατεξοχήν, και δη βραδύνους, φορέας παράδοσης με πρόβλημα προσαρμογής στην κοινωνία υποδοχής.

Όμως και εδώ, μια νέα ιστοριογραφία θέλησε με πολλούς τρόπους να καταπολεμήσει με σφοδρότητα αυτή τη θεώρηση της μετανάστριας

καθώς και τη γραμμικότητα της αφομοίωσης. Η μορφή της «χειραφετημένης από τη μετανάστευση» γυναίκας ξεπρόβαλε, για να αντισταχθεί στην εικόνα της παραδοσιακής γυναίκας. Υπήρξε όμως, επίσης, μια αναβάθμιση της ίδιας της παράδοσης. Επισημάναμε επινοητικές και δημιουργικές επιλογές, πολιτισμικές και θρησκευτικές, που υλοποιούνται από τις γυναίκες, προκειμένου να διαπραγματευτούμε τη μετάβαση από το πριν στο μετά της μετανάστευσης. Η ίδια η έννοια της αφομοίωσης έπρεπε να αναθεωρηθεί, όπως ακριβώς και οι τελείως μονολιθικές κατηγορίες «παράδοση» και «νεωτερικότητα». Αν οι αποχρώσεις και οι συναρμολογήσεις μεταξύ των δύο υπήρξαν αποκλειστικό προνόμιο των γυναικών, εννοιολογήθηκαν περαιτέρω μέσα από ερωτήματα που αφορούν την επίδραση της μετανάστευσης στην κοινωνική κατασκευή των φύλων. Τέλος, δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση η «θηλυκότητα» της παράδοσης και η «αρρενωπότητα» της νεωτερικότητας όταν ένας από τους νέους ορισμούς της νεωτερικότητας είναι ακριβώς το άνοιγμα προς τις γυναίκες;

Οι μετανάστες και οι μετανάστριες απαντούν στη νεωτερικότητα με έναν συνδυασμό λίγο έως πολύ εμφανών τεχνασμάτων και στρατηγικών. Χωρίς να θεωρούνται πλέον φτωχοί κακομοίρηδες, ζαλισμένοι από την πόλη-εργοστάσιο, οι μετανάστες ανέκτησαν μια πιο δυναμική εικόνα χάρη σε μια μεγαλύτερη προσοχή στο πολιτισμικό και στην ιστορική και ιστοριογραφική άφιξη των γυναικών. Οικογενειακά ή ακόμα εθνοτικά δίκτυα εννοιολογήθηκαν ως αποτελεσματικές απαντήσεις στην αλλοτρίωση. Εταιρείες αμοιβαίας αρωγής, εκκλησίες, συναγωγές και συνδικάτα αποτελούν τόπους ενεργούς αλληλεγγύης. Από τη συγκρότηση των δικών τους συλλόγων και οργανώσεων ως τους συμβιβασμούς μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, οι μετανάστες/-ριες προσαρμόστηκαν πριν ενσωματωθούν.

Οι γυναίκες έπαιξαν έναν διόλου ευκαταφρόνητο ρόλο σε αυτή την εξέλιξη. «Η αστικοποίηση χωρίς κρίση»²⁷ γίνεται δυνατή όταν οι γυναίκες συναθροίζονται για να ράψουν και να διηγηθούν αναμνήσεις από την πατρίδα, όταν συναντιούνται η μια με την άλλη στον φούρναρη τους «όπως στην πατρίδα», αλλά και όταν απεργούν ενάντια στις υψη-

26. Βλ., π.χ., M. Perrot, *Les Femmes ou les silences*, 2ο μέρος: L. L. Frader & S. O. Rose (επιμ.), «Introduction, Gender and the Reconstruction of European Working-Class History», *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca, Cornell University Press, 1996.

27. C. A. Krause, «Urbanization Without Breakdown, Italian, Jewish and Slavic Immigrant Women in Pittsburgh, 1900 to 1945», *Journal of Urban History*, IV, Μάιος 1978, 3, σ. 291-305.

λές τιμές των χασάπηδων *casher** στη συνοικία των μεταναστών της Νέας Υόρκης, στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο ρόλος ή μάλλον οι ρόλοι των μεταναστριών είναι ποικίλοι. Όμως, παρά την παρουσία τους, η σωστή προβληματική της αφομοίωσης/ενσωμάτωσης, η ιστορία της μετανάστευσης –χωρίς να διευκρινίζεται απόλυτα με αυτό τον τρόπο– προήλθε αποκλειστικά από το βιομηχανικό και «ανδρικό» μοντέλο.

Φτάνουμε λοιπόν στην έννοια της εποίκησης. Όπως είδαμε, το φαινόμενο δεν είναι νέο, ακόμη και αν ανακαλύφθηκε ξανά στο τέλος του 20ού αιώνα. Και σε αυτή την περίπτωση, χωρίς επίσης να λέγεται ρητά, χάρη στις γυναίκες η εποίκηση –ως γεγονός και ως έννοια– πραγματοποιήθηκε.

Πιο εύκολα κάνουμε λόγο για δίκτυα στη Γαλλία, για κοινότητες στις ΗΠΑ.²⁸ Όπως και να έχει, η είσοδος των γυναικών στην ιστορική και ιστοριογραφική σκηνή αντιστοιχεί σε μια σημαντική αλλαγή παραδείγματος: ορμώμενοι από μια μετανάστευση-παραγωγή, συλλαμβάνουμε μια μετανάστευση-αναπαραγωγή. Ανάμεσα στα άτομα και το κράτος (ή την αγορά εργασίας) συγκροτούνται οικογένειες, δίκτυα, συγκεντρώσεις αλληλοβοήθειας στις γειτονιές, και όλα αυτά «αποκαλύπτονται» με την παρουσία των γυναικών. Η θηλυκοποίηση της μετανάστευσης και το γεγονός ότι λαμβάνεται γενικά υπόψη και όχι μόνο από την εμπειρία των γυναικών επιτρέπουν να συλλογιστούμε για τις κοινότητες ή την εποίκηση.

Αντιστρόφως, η προβολή των δικτύων ή των κοινοτήτων και των προβληματισμών γύρω από μια προσωρινή μετανάστευση που μετατράπηκε σε εποίκηση ενέχει μια θηλυκοποίηση της αναπαράστασης της μετανάστευσης. Το ότι οι γυναίκες λαμβάνονται υπόψη στην ιστορία της μετανάστευσης, πέρα από τις ιδιαίτερες καλοτυχίες και κακοτυχίες τους, απαιτεί μια επανεννοιολόγηση του μεταναστευτικού φαι-

νομένου. Διάφορες μορφές εγκατάστασης προκλήθηκαν από την άφιξη των γυναικών. Από τα άτομα στις κοινότητες, από τους άνδρες στις γυναίκες, περάσαμε από μια εικόνα των μεταναστεύσεων ως προσωρινές και περιθωριακές σε μια εννοιολόγηση της μονιμότητας και της σπουδαιότητάς τους στην καρδιά της νεωτερικότητας: από τον μετανάστη στην εποίκηση, περνώντας από τη μετανάστρια.

Τελικά, δεν πρέπει να περιορίσουμε τη μετανάστρια σε έναν αναπαραγωγικό ρόλο θεματοφύλακα της παράδοσης ή πρωτοπόρου νέων πολιτισμικών «μαστορεμάτων». Τις περισσότερες φορές, οι μετανάστριες, όπως και οι μετανάστες, εργάζονταν. Καταβροχθίστηκαν –όπως και οι άνδρες– από τα «μεταναστευτικά επαγγέλματα», αλλά και από τα «γυναικεία επαγγέλματα», ενίοτε και από τα δύο μαζί (βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων). Η εργασία εξάλλου, όπως και η κουλτούρα, συγκροτείται συγχρόνως από συνέχειες και ρήξεις, από την επανάληψη δραστηριοτήτων άλλων γυναικών, άλλων εποχών ή από τη συνέχιση δραστηριοτήτων που είχαν ήδη ξεκινήσει στην πατρίδα τους. Οικιακές βοηθοί ή θυρωροί του σήμερα, οι μετανάστριες επαναλαμβάνουν τις χειρονομίες των συναδελφισσών τους από την επαρχία του 19ου αιώνα που ανέβηκαν στο Παρίσι. Κρεμασμένες πάνω στις ραπτομηχανές, πολιορκούν τη μικρή αστική βιομηχανία, συνεχίζοντας να ράβουν όπως στην πατρίδα τους, υπακούοντας όμως στους νέους βιομηχανικούς ρυθμούς. Η εργασία στη μετανάστευση είναι σπανίως «συμπληρωματική»: μπορεί να προκαλέσει μια αλλαγή, και δη μια αναστάτωση, στον καταμερισμό εργασίας και στις σχέσεις εξουσίας στους κόλπους της οικογενειακής οικονομίας. Αλλά κυρίως με την εργασία και την παρουσία τους εν γένει οι μετανάστριες θέτουν υπό αμφισβήτηση τα σχήματα για τη βιομηχανική εργασία, για τον διαχωρισμό μεταξύ εργασίας και οικίας, για τη βαριά βιομηχανία σε σημείο που χρήζει οικονομικής και ιστοριογραφικής προσοχής.

Οι μελέτες για τις γυναίκες και οι μελέτες για τις μετανάστριες ακολούθησαν μια παράλληλη επιστημολογία, ιστοριογραφικής ανακάλυψης και αναπλήρωσης, από τη συμπάθεια για τα θύματα στην προβολή των απαντήσεων και των αγώνων τους. Νέες προοπτικές ανταποκρίνονται συγχρόνως στη συνειδητοποίηση μιας μεταβαλλόμενης δημογραφίας, των οικονομικών μετασχηματισμών (από τη βαριά στη μικρή βιομηχανία και στον τριτογενή τομέα), των μεταβαλλόμενων νομοθεσιών, αλλά επίσης, και πάντα, μιας αλλαγής της οπτικής.

* (Σ.τ.Μ.) Πρόκειται για τα εβραϊκά κρεοπωλεία που πωλούν κρέατα σφαγμένα σύμφωνα με τις τελετουργικές επιταγές του ιουδαϊσμού.

28. M. Gribaudi, *Itinéraires ouvriers, espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*, Παρίσι, EHESS, 1987· P.-A. Rosental, *Les sentiers invisibles, espaces, familles et migrations dans la France du XIXe siècle*, Παρίσι, EHESS, 1999· R. J. Vecoli, «“Contadini” in Chicago, A Critique of *The Uprooted*», *Journal of American History*, LIV, 1964, σ. 404-417· V. Yans-McLaughlin, *Family and Community, Italian Immigrants in Buffalo, 1880-1930*, Ithaca, Cornell University Press, 1977.

Είναι δυνατή μια ιστορία της μετανάστευσης χωρίς τις γυναίκες; Ναι. Επρόκειτο για μια ιστορία μιας ορισμένης μορφής μετανάστευσης, βιομηχανικής, εργατικής, σε μεγάλο βαθμό ανδρικής, που υπήρξε το πρώτο αναγκαίο στάδιο για την κατασκευή του πεδίου της μετανάστευσης. Όμως αυτή δεν είναι παρά ένα μέρος της ιστορίας της μετανάστευσης. Μια άλλη ιστορία βρίσκεται σε διαδικασία συγγραφής. Θα όφειλε να είναι συγκριτική και στοχαστική, λαμβάνοντας υπόψη τις ποικίλες κατηγορίες της σκέψης για τη μετανάστευση. Δεν πρέπει να μείνει μια ελλιπής ιστορία: πρέπει η θηλυκοποίηση της ιστορίας της μετανάστευσης να μας κάνει να στοχαστούμε σχετικά με τις κατηγορίες του προσωρινού, του μόνιμου, των δικτύων και της εποίκησης.

Επίλογος

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

^{μίσθες} ^{επιμίσθες} ^{μίσθες}
ΑΠΟΔΗΜΙΑ, ΞΕΝΙΤΕΜΟΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ. Τρεις όροι, τουλάχιστον, προσδιορίζουν μια κίνηση που συμπεριλαμβάνει, όπως τα κύματα, ένα πηγαινέλα. Η κλασική μορφή του αποδημούντα/μετανάστη αναπολεί εκείνον που εγκαταλείπει την εστία του στην αγροτική Ευρώπη του 19ου αιώνα για να κερδίσει το Far West του Νέου Κόσμου. Πρόκειται αρχικά για μια αγροτική φιγούρα, αλλά όσο προχωρεί ο αιώνας γίνεται ολοένα πιο βιομηχανική. Στον 20ό αιώνα, τη θέση του/της παίρνει ο Μεξικανός/-ή ή ο Μαγκρεμπίνος/-η, ακολουθώντας έναν παρόμοιο δρόμο, αυτή τη φορά από τον Νότο προς τον Βορρά. Για πολύ καιρό ακόμα, η ροή θα πηγαίνει από τους αγρούς προς τα εργοστάσια.

Στις αρχές του 21ου αιώνα, μια άλλη μορφή, που αντιστρέφει τα στοιχεία του σχήματος, ξεπροβάλλει. Πραγματικό φετίχ των οικονομικών θεωριών, η κινητικότητα γίνεται της μόδας. Αυτή τη φορά από τον Βορρά προς τον Νότο ή από τη Δύση προς την Ανατολή, οι εκπατρισμένοι αντιστρέφουν τη ροή και γίνονται οι ήρωες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Είναι οι πλούσιοι που φεύγουν προς αναζήτηση του χρυσού αλλού... όπως τον καιρό των τυχοδιωκτών ή μιας αποικιοκρατίας εφεξής απαρχαιωμένης.

Ωστόσο, παρά τις ρητορείες των ευκατάστατων χωρών, οι οποίες ενθαρρύνουν τα ίδια τους τα στελέχη επιχειρήσεων στην κινητικότητα, η υποδοχή απέναντι στους λιγότερο τυχερούς που αφικνούνται εξακολουθεί να στιγματίζεται από επαμφοτερισμό, αν όχι εχθρότητα. Ο λόγος περί κινητικότητας –των κεφαλαίων, των πλουσίων, των φτωχών– απέχει από το να είναι μονοσήμαντος. Και η μεγάλη μάζα των σύγχρονων μεταναστεύσεων προσκολλάται στο κλασικό μοντέλο.

Ο δυναμισμός της οικονομικής μετανάστευσης εξακολουθεί στις μέρες μας να έχει δύο κατευθύνσεις. Παράγοντες *push* και *pull* αναμειγνύονται στις αποφάσεις. Τα πολιτικά γεγονότα και οι οικονομικές